

Endülüs'te Müslüman – Hıristiyan İlişkileri
(Reconquista 1085-1492)
Dr. Lütfi ŞEYBAN*

Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, İslam-Avrupa İlişkileri Tarihi içerisinde merkezî bir konumda yer almaktadır. Konu üzerine yapılan araştırmalar sayesinde bugün ulaşılan siyasî, sosyal ve kültürel sonuçları üç temel açıdan ele almak mümkündür. Birinci açı Endülüs ve İslam dünyasını, ikincisi İberya Yarımadası (İspanya-Portekiz-Güney Fransa) ve Avrupa Hıristiyanlarını, üçüncüsü ise dünya tarihini ilgilendiren sonuçlardır. Biz burada Endülüs tarihi ve medeniyetine bu üç noktayı göz önüne alarak genel bir bakış yapmak istiyoruz.

İlk İslam fetihlerinin son halkasını teşkil eden İspanya'nın fethi, 710 yılına kadar Kuzey Afrika'nın hemen tamamını ele geçirmiş olan Müslümanlar için doğal bir hamlenin sonucuydu. Milliyetçilik duygusu ve akımının, ardından da ulus devletlerin ortaya çıkışına kadarki asırlarda ve dolayısıyla, Ortaçağ ve Yeniçağ tarihi çalışmalarında din ile millet eş anlamlı kavramlar olarak anlaşılmalıdır. Endülüs tarihinde de Müslümanlar denince Endülüslüler ve Hıristiyanlara karşı onlara yardım için İberya Yarımadası'na gelen Murâbitlar ile Muvahhidler; Hıristiyanlardan denince ise, İspanyollar-Portekizliler ve bazen de Müslümanlara karşı onlara yardım için İberya Yarımadası'na gelen Fransızlar ve İtalyanlar yani, diğer Avrupa Hıristiyanları kastedilmektedir. Bunlar, birbirleriyle karşılıklı siyasî ve dinî mücadele içinde olan iki millet veya devlet olarak algılanmalıdır. Nitekim, aynı anlayış hemen aynen Hıristiyan kaynaklarının müelliflerince de benimsenmiştir.

Reconquista, 'yeniden fethetme' anlamında İspanyolca bir kelimedir. Kavram olarak, Hıristiyan İberya devletlerinin Endülüs'ü Müslümanlardan geri almalarını sağlayan siyasî hareketin adıdır. Müslümanların İspanya'yı 711 yılında fethetmelerinden sonra mağlup Vizigot ordusundan artakalan bir grup asker, Kuzey İspanya'daki Asturias (Aştûrîş) bölgesinde bulunan Kantabria (Cantabria) dağlarında ve bu dağlardaki Covadonga mağarasında Reconquista hareketini başlatmışlardır. Burada başlayan hareket, özellikle 1085 yılında Tuleytula'nın (Toledo) düşmesinden sonra hızla gelişme göstermiş ve İberya Yarımadası olarak bilinen Endülüs'ün Müslümanların hâkimiyetinden çıkmasına sebep olmuştur.

İberya Yarımadası'nda Müslümanlara karşı Hıristiyanların başlattıkları bu hareketin geri planında, ezeli Doğu-Batı çekişmesinin yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü bu, insanlık tarihinin değişmeyen ve zaman içinde belirsiz aralıklarla tekrarlanan önemli ve karakteristik bir olaydır.

Yaklaşık olarak sekiz asırda neticelenmiş olan Reconquista'yı üç safhada değerlendiriyoruz. Birinci safha, "Endülüs'te Valiler Dönemi"nde (713-756) Aştûrga'nın (Astorga) düşmesinden Tuleytula'nın düşüşüne kadar olan süreyi (750-1085) kapsamakta ve Reconquista'nın temellerinin atıldığı bir oluşum devresi olarak isimlendirilmektedir. İkinci safha, Tuleytula'nın düşüşünden Muvahhidler'in Endülüs'teki hâkimiyetlerinin bilfiil sona erişine kadar olan süreyi (1085-1238) kapsamakta ve Reconquista'nın hız kazanarak büyük başarıların elde edildiği asıl önemli büyüme devresi olarak nitelendirilmektedir. Üçüncü ve son safha ise, Endülüs'te kalan topraklara Nasrîler'in sahip olmalarından itibaren Endülüs hâkimiyetlerinin sona erişine kadar geçen süreyi (1238-1492) kapsamakta ve Reconquista hareketinin kolayca neticelendirildiği bir işi tamamlama devresi olarak bilinmektedir.

Daha fethin ilk yıllarında, Covadonga kayalıklarında başlayan Reconquista fikrinin oluşumuna karşı Endülüs yöneticileri yani Müslümanlar ciddi ve kalıcı bir önlem alamamışlardı. Bunun sonucu olarak Reconquista, Pelayo gibi Hıristiyan liderler sayesinde fikir düzeyinden harekete dönüşmeye başladı. Elbette, özellikle Müslümanların güçlü oldukları Valiler Döneminde ve dünyanın sayılı birkaç büyük gücü ve üstün medeniyetine

* Ortaçağ Akdeniz Dünyası Tarihçisi, Sakarya Üniversitesi

sahip devleti konumuna yükselen Endülüs Emevileri çağlarında İspanyollar, Endülüs'ü geri alma emellerini gerçekleştirme fırsatı pek bulamamışlardır. Ancak, Emevî hânedânı içinde güçlü bir oluşum olarak kendine yer bulan Âmirîler zamanında iş değişmeye başladı. Hâcib el-Mansur'un 1002 yılındaki vefatıyla Âmirî iktidarının zayıflaması, aynı zamanda güçlü Emevi idâresinin de sonunu hazırladı. Takip eden yıllarda Endülüs İslam ülkesi Arap, Berberî, İspanyol Müsta'rib-Müvelled, Saklebî gibi unsurların iktidar için mücadele ettikleri ve birbirlerini boğazladıkları bir arenaya dönüştü.

Bu hâkimiyet mücadeleleri sonucu, Endülüs'te 20 civarında küçük devletçik ortaya çıktı ve siyasî birlik parçalandı. Mülûkû't-Tavâif diye adlandırılan ve Endülüs tarihinde üç kez (Endülüs Emevileri'nin, Murâbitlar'ın ve Muvahhidler'in yıkılmalarından sonra) ortaya çıkan bu dönemin en bariz özelliği, her bir emîrin diğerlerinden bağımsız hareket etmesi ve İspanyollar'dan da yardım alarak hâkimiyet alanını genişletmeye veya kendisine saldıran öteki Endülüslü emîri yok etmeye çalışmasıdır. Yani, böylesi dönemlerde Endülüs'te sadece kişisel bağımsızlık veya hâkimiyet mücadelesine dayanan ve bütün Endülüslüler'in kaynaklarını, güçlerini kurutan bir iç savaşlar manzarası hâkim olmuştur.

Endülüs Müslümanlarının durumu böyle olunca, Hıristiyan İspanyollar'ın Reconquista için harekete geçmeleri gayet kolay ve doğal bir gelişme oldu. Zaten onlar da Endülüslüler'in birbirlerine düşmelerini dört gözle bekliyorlar ve saldırı için fırsat kolluyorlardı. Hıristiyan İberya devletleri, bu tür emellerin adı olan Reconquista hareketini Mülûkû't-Tavâif döneminden itibaren yavaş yavaş, 1085 yılında Tulaytula'nın işgali gibi büyük başarılarından aldıkları cesaretle ise hızla gerçekleştirme aşamasına getirdiler. Buna karşı çaresiz düşen Endülüslüler, kıta dışındaki güçlü Mağrib Müslüman devletlerinden imdat istemek durumunda kaldılar.

III./IX. ve IV./X. yüzyıllarda İspanyollar'ın diğer Hıristiyan ülkelerle pek ilişkileri mevcut değildi. Ancak, XI. Yüzyılda Pireneler bölgesi ve Leon Krallığı içindeki bazı gelişmeler, İspanyollar'ın izolasyonunu kırdı ve ilişkiler başladı. Bunda temel etken, Şent Yakup'ta Yakup Peygamberin türbesinin bulunması ve buranın kısa süre içinde bütün Hıristiyan dünyada meşhur olmasıydı. Şent Yakup'a gelip giden hacılar sebebiyle yollar yapılmış ve İspanyollar'ın toprakları mamur hale gelmişti. Özellikle Fransa içlerinden gelen bu tür hacılarla İspanyollar'ın artan temasları, Endülüs Müslümanlarına karşı Reconquista duygularını geliştirmişti. Özellikle mezkûr mezarın bulunduğu Liyûn kentinin 990 yıllarında birkaç kez Hâcib el-Mansûr tarafından fethedilmiş olması, bu tür hislerin oluşumunda etkili olmuş olsa gerektir. Şent Yakup'a gelen hacılar vasıtasıyla İspanyol Reconquista hareketine dâir haberler Fransa ve diğer Hıristiyan ülkelere yayılıyor ve oralarda sevinç meydana getiriyordu.

Endülüs'e karşı Reconquista hareketinde bütün Hıristiyan İspanya ya da İberya devletleri, İspanyalıların komşuları olan Güney Fransa'daki Frank kontluklarıyla birlikte ortak hareket ediyorlar ve içlerinde oluşan "Haçlı ruhu" ile "Haçlı Seferleri" başlatıyorlardı. Tuleytula'nın alınışı, Hıristiyan dünyada müthiş bir sevinç meydana getirmişti. Artık Hıristiyan devletleri, bir haçlı ruhu içerisinde ittifak hâlinde İspanya'yı ya da Endülüs'ü geri alabilirler, hatta Balkanlar'a doğru ilerleyerek Hıristiyan Bizans Devleti'ni iyice sona yaklaştırmış olan Türkler ile Kudüs merkezli İslam dünyasına karşı bile başarı elde edilebilirdi. Bu fikre zaten sahip bulunan Katolik Hıristiyan âlemin başı Papalığın önderliği ve teşvikleriyle Hıristiyan Avrupalılar, Tuleytula işgalinden sonra bir yandan Endülüs Müslümanlarına, diğer yandan da Orta doğuya karşı Haçlı Seferleri düzenlemeye başladılar (488/1095). Ancak, Papa doğuya yapılan Haçlı Seferlere İspanyalıların katılmalarını yasak etti. Çünkü, onlar öncelikle Endülüs'ü Müslümanlardan geri almalydılar.

İspanyollar'ın diğer Hıristiyan ülkelerle bağlantısını sağlayan diğer bir etken, Fransız kontluklarıyla İspanyol devletleri arasında yoğunlaşan karşılıklı evliliklerdi. Karşılıklı evliliklerden daha önemli olan şey ise, İspanya'da yayılmakta olan Benedict Tarikatı idi. 910 yılında Cluny'de Burgondian Manastırı'nda resmen faaliyete başlayan tarikat, yaklaşık 953 yıllarında Barselona ya da Katalonya'ya ulaştı. 1025 yılından sonra ise Aragon, Navar ve Leon devletlerine yayıldı. Bunun anlamı, İspanyol papazlarının Fransız manastırlarında yetiştirilmeleri idi. İspanyol manastırları, Papalığın tercihiyle İspanya'da görevlendirilen

Fransız din adamları ve onların İspanyol talebeleri vasıtasıyla Cluny'ye bağlandı. Bu manastırlar birkaç yılda bir bizzat Cluny başrahibi tarafından teftiş ediliyordu. Zamanla Cluny etkisi İspanyol manastırları dışına da yayıldı.

953 yılında Benedict Tarikatının Katalonya'ya ulaşmasından sonra Burgundialılar'ın Endülüs'e karşı saldırıları başlamış ve bu, Müslümanlara karşı yapılan küçük çaplı ilk Haçlı Seferi sayılmıştır. Reconquista idealiyle oluşan Haçlı ruhunun gelişmesi ise, on birinci yüzyılda olmuştur. Kendisine tâbi Endülüs Sarakusta Emîri el-Muktedir'e yardım amacıyla Kastilya-Leon Kralı I.Fernando'nun (1037-1065) Aragon Kralı I.Ramiro'ya (1035-1063) karşı sevk ettiği ordunun başarılı olması üzerine, Papalığın etkisiyle Aquitania, Burgonia, Norman ve Urgel kontlukları ile Katalanlar'dan oluşturulan bir ordu Pireneler'i aşarak Endülüs'ün Berbeştru (Barbastro) şehrini işgal etti (456/1064). Bundan bir yıl sonra el-Muktedir şehri geri aldıysa da, Hıristiyanların bu saldırısı Avrupalıların ilk geniş çaplı ya da çok milletli Haçlı Seferi sayılmıştır.

V./XI. yüzyılın sonlarına doğru, yani Murâbitlar'ın Kuzey Afrika'dan (el-Mağrib) gelerek Endülüs'e hâkim oldukları dönemde (479/1086) İspanya'da üç Hıristiyan devleti bulunuyordu. Bunların içinde toprak ve güç bakımından en büyüğü Birleşik Kastilya-Leon Krallığı (Union de Leon y Castilla) idi. Başında el Bravo lakaplı VI.Alfonso (1072-1109) bulunuyordu. İkincisi, başında Navar Kralı Sancho Ramirez'in (1063-1094) bulunduğu Aragon Krallığı (Reino de Aragon) idi. Üçüncüsü de başında II.Ramon Berenguer'in (1082-1096) bulunduğu Barselona veya Katalonya Kontluğu (Condado de Barcelona, Cataluna) idi. Eski Navar Krallığı (Reino de Navarra) ise, 1076 senesinde Kastilya ve Aragon devletleri arasında bölüşülmüş vaziyeteydi ve ancak 1134 yılında Aragon Kralı I.Alfonso'nun (el Batallador, 1104-1134) ölümüyle istiklâline kavuşabilecekti.

Birleşik Leon-Kastilya Krallığı'nın başında bulunan VI.Alfonso, Hıristiyan İspanya'nın temel direği konumundaydı. Alfonso, İslam topraklarına karşı sürekli saldırılar yapıyor ve başarı elde ediyordu. Bu başarılarından dolayı ise Hıristiyan kaynakları ona âit haberleri aktarırken kendisinden sitâyîşle bahsetmekte ve onu efsaneleştirmektedirler. Endülüs'ün önemli şehri Tuleytula'yı yedi yıl süren bir kuşatma hareketinin ardından işgal etmesi (478/1085) üzerine, Endülüs emîrleri korkuya kapılarak Murâbitlar'dan yardım istediler. Dâvete icabet eden Yusuf, ordusuyla İberyâ Yarımadası'na yani Endülüs'e geçti. Taraflar arasında yapılan Zellâka (Sagrajas, Sacralias) Savaşında Müslümanlar, Birleşik Hıristiyan ordusuna karşı parlak bir zafer kazandılar (Receb 479/Ekim 1086).

Endülüs'te kaldığı kısa süre içinde Yusuf, Endülüs'ün gerçek kurtuluşunun mevcut parçalanmışlığa son vererek siyasî birliğin sağlanmasından geçtiğini iyice kavramıştı. Memleketine döndüğünde Endülüs'ü kendi hâkimiyeti altında birleştirme isteğini İslam âleminde pek çok âlime bildirdi. Çıkan fetvâ gereğince ve tâbi ki büyük bir hükümdar olarak yeni ülkelere hâkim olma arzusuyla büyük bir orduyu Endülüs'e sevk etti ve ardından kendisi de Endülüs'e geçti (483/1090). Aynı anda birkaç koldan emîrlıkların üzerine yürüyen kuvvetler, Emîrlıkların hâkimiyetine, dolayısıyla Endülüs'ün parçalanmışlığına son verdi ve Endülüs'ü kendi devletine bağlı bir eyâlet hâline getirdi.

Endülüs'ün Murâbitlar'a bağlı bir eyâlet hâline gelmesi, İspanyollar'ın saldırılarını azalttı ancak, durdurmaya yetmedi. İspanya krallıkları içerisinde güçlü konumda bulunan Kastilya kralı VI.Alfonso tekrar Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçti. Kal'atü Eyyûb'u işgal edip Medinetü Sâlim'i de kuşattı. Bu arada, Veşka (Huesca) şehri de kaybedildi (490/1096). Bu durumda derhal harekete geçen İbnü'l-Hâc komutasındaki Murâbit ordusu, Alfonso ile Künneşre'de karşılaştı ve başarılı oldu.

1108 Yılında Müslümanların kazandığı Uklîş Zaferi, Endülüslüler üzerinde Zellâka zaferini anımsatıcı bir etkiyle sevinç yaratmış, bu başarının verdiği moralle Belensiye şehri de geri alınmıştır. Böylelikle, Murâbitlar Endülüs'teki varlıklarını güçlendirmiş, askerî güçlerini ispatlamış oluyorlardı. Buna ilâve olarak bu zaferin, Murâbitlar'ın Hıristiyan topraklarına karşı düzenleyecekleri bir dizi saldırı programının başlangıcını teşkil ettiği de anlaşılmaktadır. Hıristiyan kaynaklarında Uklîş savaşına geniş yer verilir.

1120 Yılındaki Ketunde (Cutanda) Yenilgisi, Endülüs'ün istikbâli açısından büyük bir felâket ve Murâbitlar için askerî güç zaafının başlangıç göstergesiydi. İlerleyişini sürdürerek

Girnata şehri yakınlarına kadar gelen Aragon Kralı I.Alfonso'ya, Müslümanlar ancak burada karşı koyabildiler.

Murâbitlar, Endülüs Valisi olarak atanan Taşfîn b. Ali ile Hıristiyan tehlikesinin daha fazla kötü sonuçlara sebep olmasını önlemek amacıyla küçüklü-büyükü pekçok askerî sefer tertip ettiler ve ekserisinde gâlip geldiler. Ancak, özellikle sınır şehri Sarakusta'nın düşüşüne engel olamadıkları gibi, hemen ardından meydana gelen Kılâ'a yenilgisinden (Alcolea, 1129) de kurtulamadılar. Aslında şartlar hep kötü istikamette gelişiyordu. Taraflar arasında bir nevi güç dengesi oluştu.

Müslümanların 1134 yılında kazandığı İfrâğa (Fraga) Zaferi, Alfonso'nun üzüntüden ölmesine neden oldu. Böylece Endülüs, I.Fernando ve VI.Alfonso gibi Ortaçağ İspanya tarihinin büyük krallarından olan I.Alfonso'dan kurtulmuş oldu. Murâbitlar ise, Mağrib'teki büyük sorunlar nedeniyle olsa gerek, kazandıkları bu zaferin meyvelerini toplamak yani, kaybedilen Sarakusta ve civar illeri, hatta Tuleytula'yı geri almaya girişmek yerine, Zellâka'nın akabinde yaptıkları gibi geri çekilmeyi tercih ettiler. Bu hareket, Endülüs'ün geleceği açısından olumsuz sonuçlar doğuracak bir askerî strateji hatası olmuştu.

Reconquista hareketinin büyük öncülerinden birisi sayılan el Emperador lakaplı Kastilya-Leon Kralı VII.Alfonso Raimundez (1126-1157), 31 yıllık iktidarı boyunca Endülüs'e karşı büyük savaşlara girişmiş ve başarılı olmuştu.

Bu arada, Muvahhid hareketiyle iyice sarsılan Murâbit Devleti Endülüs'te ipleri elinden kaçırmak üzereydi. Endülüs'ün büyük kentlerinde Murâbitlar'a karşı seri ayaklanmalar baş gösterdi. Ayaklanmalara sebep olarak, Alfonso önderliğinde Hıristiyanların Endülüs topraklarında yaptıkları katliâm ve tahribâtlara karşı Murâbitlar'ın etkisiz kalmaları gösterilmektedir. Sarakusta'nın düşmesinden sonra Doğu Endülüs Belensiye ve Mürsiye illerinden ibâret kalmıştı. İbn Gâniye, Endülüs'te Murâbitlar'ın bu son döneminde onların en güçlü adamı olarak kalmayı başarmıştı. Mürsiye merkezli Doğu Endülüs'te Hıristiyanlara karşı Aragon ve Katalonya ile yapılan hemen tüm savaşlara da katılmıştı.

Endülüs'e bir kurtarıcı sıfatıyla gelen Murâbitlar, daha sonra Endülüs fâtihi olmuşlar ve tamamını hâkimiyet altına aldıkları Endülüs'te Hıristiyanlara karşı yegâne mukavemet gücü teşkil etmişlerdi. Ancak, her an Hıristiyan çizmesi altında ezilme tehlikesiyle yüzyüze de olsalar, kendi küçük hâkimiyet dünyalarından mahrum kalan eski Endülüs emîrleri ve âileleri, baştan beri içlerinde Murâbitlar'a karşı olumsuz duygularla doluydular. Murâbitlar'ın bu son döneminde meydana gelen isyanların öncekilerden çok farklı önemli bir özelliği vardı ki, o da "Endülüs millîyetçiliği" duygusuyla yapılmış olmasıydı. Murâbitlar'ın bu son ve zor dönemlerinde, bütün Endülüs şehirlerini karıştıran isyanlar sonucu başlayan iç savaş esnasında, Endülüslü liderler Murâbitlar'a ve de birbirlerine karşı Hıristiyanlardan yardım almaktan geri kalmamışlardır. Hıristiyan İspanyol devletleri ise, yine Mülûkü't-Tavâif devrinde olduğu gibi Müslüman emîrlerden gelen bu tür dâvetlere memnûniyetle icâbet etmişlerdi.

Murâbitlar'ın Endülüs hâkimiyetlerinin son zamanlarında, isyanlardan başka iki önemli olay daha gerçekleşmişti. Birincisi, kuzeydeki büyük yerleşim yerlerinin tamamının kaybedilmesi, ikincisi de doğu eyâletlerinden el-Meriye'nin elden çıkmasıydı. Murâbitlar'dan boşalan kaos ortamında meydana gelen bir diğer mühim hadise de, Batı Endülüs bölgesinde bulunan illerin Portekizliler tarafından işgal edilerek üzerlerinde Portekiz Krallığının kurulmasıydı.

Ali b. Yusuf zamanında kazanılan büyük Uklîş zaferiyle (501/1108) birlikte Murâbitlar, Endülüs'teki hâkimiyetlerinin en güçlü devrini idrak etmişlerdi. Fakat, bu sıralarda Mağrib'te kendilerine karşı bir tehlike belirmeye başlamıştı. Sûs bölgesinde el-Mesmûde kabilesinden Ebû Abdullah İbn Tûmert, kendine özgü fikirlerle Murâbitlar'a karşı bir güç oluşturdu. Sürgünden sonra sığındığı Tinmal'i merkez yaparak oradan saldırıya geçti. 520 (1125) yılında Merâkeş'i az daha ele geçiriyordu. İbn Tûmert'in "el-Aşere" diye anılan on mürîdinden birisi Abdülmü'min b. Ali idi ve şeyhinin ölümünden sonra hareketin idâresini üstlendi. 1130 senesinde Murâbit ordusunu yenmeyi başardı. Bunun üzerine, Endülüs'ten Mağrib'e dönmek zorunda kalan Taşfîn b. Ali'nin peşinden, Endülüslüler ayaklanma fırsatı yakaladılar.

Ali b. Yusuf'un vefâtından (537/1143) sonra Taşfîn, Muvahhidler'e karşı bazı başarılar kazandıysa da hareketi sona erdiremediği için sonunda kendisi de yenildi. Daha fazla

dayanamayacağını anlayınca, Endülüs'ün el-Meriye şehrine sığınmaya karar verdi ve son müdâfaa savaşlarından birini verirken Vehrân kalesinde uğradığı bir kazâ sonucu öldü (28 Ramazan 539/24 Mart 1145). Abdülmü'min, buradan hareketle Tlemsan ve Fas'ı ele geçirdikten (540/1146) sonra Merâkeş'i de aldı. Böylece, Murâbit Devleti sona ermiş oldu (Şevval 541/Mart 1147).

Bu esnada, isyanlarla kargaşa içinde çalkalanan Endülüs'te Murâbit komutan İbn Gâniye'nin gayretleri fayda etmedi ve isyancılar Kurtuba'yı ele geçirdiler (539/1145). Endülüs isyancılarının başı konumunda bulunan İbn Kasî, destek olmadan Endülüs'te Murâbit varlığına son veremeyeceğini anlayarak Muvahhidler'i Endülüs'e dâvet etti. O sırada, buna müsâit olmayan Muvahhidler yardım gönderemeyince İbn Kasî Portekiz Kralı, İbn Gâniye de Kastilya Kralı ile antlaştı. Bunun üzerine Endülüs'e ordu göndermeye karar veren Abdülmü'min, Berrâz b. Muhammed el-Müsevvifi komutasında birinci, peşinden Musa b. Saîd ve Ömer b. Sâlih komutasında ikinci ve üçüncü orduları Endülüs'e sevk etti (541/1146). Muvahhidler, Haziran 1148 tarihinde Kurtuba olmak üzere kısa sürede Endülüs'e hâkim oldular.

Muvahhidler dönemi boyunca Hıristiyan İspanya dört devletten müteşekkildi: Kastilya, Leon, Aragon ve Navar krallıkları. Portekiz Krallığı ise, bu tarihten sonra İspanyollar'dan bağımsız bir siyaset çizgisine çekildi. Kastilya, Leon Krallığı kendisinden bağımsız duruma gelmesine rağmen İspanyol devletleri içerisinde hem arazi ve hem de güç kaynakları bakımından en büyük ve en zengini durumundaydı. Bunu, 1137 yılında Katalonya veya Barcelona Kontluğu ile birleşmesinden sonra gelişen Aragon Krallığı izlemekteydi.

İbn Merdenîş, Endülüs'te Murâbitlar'ın çözümlüşü ve Muvahhidler'in gelişi arasındaki fetret döneminde çıkan kargaşa ortamını kendisine göre iyi değerlendiren Endülüs milliyetçisi liderlerdendi. "Endülüs'ün idâresi Endülüsülüler'in elinde olmalıdır" fikrinden hareketle, bütün Endülüs'e hâkim olmak istiyordu

Halîfe Abdülmü'min, Endülüs işlerine her bakımdan daha fazla önem vermeye başladı. Bunu ispatlamak amacıyla, Zilka'de 555/Kasım 1160 tarihinde büyük bir orduyla Endülüs'e geçti. Sebîke zaferi sonunda Gırnata'ya girdi (28 Receb 557/13 Temmuz 1162). Bundan sonra, 100 bin ile 300 bin arasında değişen bir mevcuda sahip orduyla, 15 Rebîülevvel 558/19 Şubat 1163 tarihinde Merâkeş'ten hareket ederek Ribâtü'l-Feth mevkiine geldi. Niyeti, Hıristiyan devletlerinin hâkimiyetlerine son vererek bütün İberyâ Yarımadası'na hâkim olmaktı. Kendisini bu konuda kararlı olmaya sevk eden bir gelişme, Portekizliler'in Şenterîn ve Bâce şehirlerini işgal etmeleri (557/1162) olmuştu. Abdülmü'min, "Büyük Endülüs Harekâtı" adı verilen bu işi gerçekleştirmek için ordularını aynı anda dört koldan Hıristiyan devletleri üzerine sürecek. Ancak, ömrü vefâ etmedi ve hastalanarak 10 Cemadilâhir 558/15 Mayıs 1163 tarihinde vefât etti. Onun vefâtıyla, harekât da gerçekleştirilemeden kaldı.

Muvahhidler, Endülüs'e 566 (1170) yılındaki gelişlerinden itibaren 1175 senesine kadar hiç boş durmadan Hıristiyanlara karşı mücâdeleyi sürdürdüler. Ancak, Vebze başarısızlığından sonra Bâce'nin başına gelen felâketle hiç ilgilenemediler. Kendileri denizde Portekizliler ile çarpışırken, Kastilyalılar da Endülüs topraklarında yeni saldırılar gerçekleştirmekteydiler. Artık Muvahhidler'in gücü birkaç cephede birden savaşı sürdürecektir durumda değildi (1181). Muvahhidler'in, 12 yıl önce Vebze önlerinde yaptıkları gibi çok büyük orduyla geldikleri ve iyi bir durumda oldukları halde savaşı yarıda bırakarak Şilb şehri önlerinden geri çekilmeleri, Müslümanlar için her bakımdan tehlikeli sonuçlar doğuracak bir hâdiseydi. En başta, Hıristiyanlara karşı bir sebâtsizlik, ciddiyetsizlik alâmeti sayılacak bu hareket, kendi içinde askerin cihat ruhunu kırıcı bir etki, devletin bekâsı ve Endülüs'ün geleceği bakımından ciddî bir tehlike meydana getirmişti (1189). Fakat, peşinden girişilen büyük Şilb harekâtıyla şehir geri alındı ve bir süreliğine de olsa Müslümanların üstünlüğü ve şerefi garanti altına alınmış oldu.

Bu arada farklı bir gelişme yaşandı. Mısır-Şam bölgesinde hâkim olan Memlukler'in (1171-1462) Sultanı Selahaddin Eyyûbî'den (1175-1193), Muvahhidler'in halîfesine Vezir Abdurrahman b. Münkız başkanlığında bir heyet geldi. Selahaddin, (586/1190) senesinde Orta Doğu'da Haçlılara karşı yürütmekte olduğu savaşta kendisine destekçi arıyordu. Ancak,

Selahaddin Muvahhidler'in o zaman içinde buldukları durumun gerçek yüzünden habersizdi. Yani, isteseler de onların bir başkasına yardım edebilecek halleri yoktu.

Endülüs'te Muvahhidler'in Hıristiyanlar karşısında elde ettikleri Ereğ zaferi, daha evvel Murâbıtlar dönemindeki "Zellâka'dan sonra Endülüs'te kazanılan en büyük zafer" olarak değerlendirilmektedir. Buna rağmen, savaşın sonuç itibarıyla bir savunma savaşı olmaktan öte fazla bir değer ifade etmediği yönünde yaygın kanâatler mevcuttur. Yine de, kısa vadede İspanyollar'ın Endülüs'e karşı saldırılarına bir sınırlama getirdi. Müslümanların kendilerine olan güvenlerini tazeledi. Hatta, Endülüs'ün eski azametli günlerine geri dönebileceği umutlarını bile yeşertti. Buna karşın, aynı zaferin uzun vadede geniş ve kuvvetli bir Haçlı cephesinin oluşumuna sebep olduğunu da gözden kaçırmamak lâzımdır. Papa III. İnosan'ın direktifleriyle oluşan bu cephe, 1212 senesinde Müslümanların oluşturduğu büyük orduyu İkâb'ta hezîmete uğratacak ve Ereğ'in rövanşını alacaktır (1195).

Endülüs'te Hıristiyan devletleri, özellikle Kastilyalılar Ereğ savaşı ve akabinde yedikleri büyük darbelerin etkisiyle 10 yıl kadar sâkin durmuşlar, ancak Muvahhidler'in Afrika'daki yoğun meşguliyetlerini ve Endülüs'e geçemeyişlerini fırsat sayarak, yapılmış olan barış antlaşmasının süresinin bitmesine az bir zaman kala Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçmişlerdi. Muvahhidler'in Endülüs ribâtlarında ve daha doğrusu her bölgesinde bırakmış oldukları birliklerin Hıristiyan saldırılarını durduracak yeterlikte olmamasına bağlı olarak, Endülüs'ün elden çıkma süreci hızlanmaktaydı.

Halîfenin birinci Kastilya seferi ve Tuleytula kuşatması (1196) ardından, ikinci Kastilya seferi ve Tuleytula kuşatması (1197), Ereğ zaferinin verdiği cesaretle yapılan çıkışlardı. Ancak, etkili ve kalıcı bir netice elde etmek için artık şartlar müsait değildi. Çünkü, gerçekte 1212 yılında Muvahhidler'in devlet gücü artık tükenmeye yüz tutmuş ve eskisi gibi büyük savaflara girişecek hali çek kalmamıştı. Nitekim Halîfe en-Nâsır, tahta geçtiğinde önünde bulunduğu büyük Afrika sorunlarıyla 12 yıl boyunca meşgul olmuş ve başarı elde etmişti. Ancak, bu esnada Endülüs'e geçmek bir yana, uzaktan dahi Endülüs'ün problemleriyle ilgilenememişti.

İkâb Yenilgisi (Las Navas de Tolosa, 1212), Müslümanlar için çok ciddi sonuçlar doğurdu. Bir kere, bütün İslam kaynaklarının üzerinde konsensüs sağladığı şekilde Muvahhid ordusunun kâhir ekseriyeti ölüm ve yaralanma şeklinde bu savaşta yitirildi. Artık, devlet bu zamana kadar olduğu gibi büyük mevcutlu ordular oluşturamayacaktı. Çünkü, kaynakların verdiği bilgiye bakıldığında, halîfe âdetâ Mağrib ve Endülüs'ün eldeki bütün asker, savaş malzemesi ve yiyeceğini bu seferle İspanya'ya taşıyıp düşmana kaptırmıştı. Ayrıca, Ereğ zaferiyle ve sonrasında kazanılan kendine güven, devlet adamlarında artık kalmamış ve yönetim büyük yara almıştı. İçine düşülen bu kötü durumun sonuçları, Muvahhidler'e karşı uzun süredir istiklâl mücadelesi yapmakta olan Hafsîler'in, hem Afrika ve hem de Endülüs'te iyice güçlenerek Muvahhidler'i oratadan kaldırmalarına kadar varacaktı. Endülüs tarafından bakıldığında ise, Muvahhid ordusunun deniz ötesinden gelerek İberya Yarımadası'nda estirdiği dehşet havası artık kesin olarak sönmüştü. Bu durum, Endülüs için çok tehlikeli bir gelişmeydi. Bundan sonra Muvahhidler'in Endülüs'teki hâkimiyetleri kısa sürede yıkılacak ve Endülüs, Mülûküt-Tavâif döneminde olduğu gibi merkezî idârenin parçalanmasıyla yok edici bir iç savafla sürüklenecekti (buna üçüncü Mülûküt-Tavâif dönemi de denebilir).

Buna karşın, İkâb savaşı sonunda büyük bir başarı kazanan Hıristiyanlar, Müslümanların Ereğ zaferinden sonra yapamadığını yapacaklar ve planlı bir şekilde yürütmekte oldukları Reconquista hareketini kısa süre içinde Endülüs'ün bütün şehirlerini ardarda alarak sonuca götürebileceklerdi. Endülüslüler de bunun farkındaydılar. Ancak, tehlikenin ortasında omuz omuza dayanışma içine girmek yerine, daha evvel yaptıkları gibi kargaşaya düşecekler ve birbirlerini boğazlayarak düşmanın işini kolaylaştıracaklardı.

Halîfe en-Nâsır'ın vefâtıyla (1214) birlikte, Muvahhid Devletinin varlığında yeni bir sürece girilmiş oluyordu. Bu süreç, bir çözüme, sürekli taht kavgalarıyla gelen iç savaflar, itibarlı Abdülmü'min hânedânının zayıf ve hasım gruplara bölünmesi, iktidar savaflarıyla birlikte Muvahhid kabîlelerinin ve Endülüs siyasî birliğinin parçalanması, en önemlisi de artık devletin Afrika ve Endülüs'te çöküşü sürecini ifade etmekteydi. Hıristiyan İspanyollar için ise bu sürecin anlamı, Reconquista savaflarının başarılı şekilde sonuçlarının devşirilmesi

olacaktı. Haddizâtında, Muvahhidler'in gerçek çözülüş tarihi, halîfe en-Nâsır'ın iş başına geldiği yıllara tekâbüle etmekteydi (1213).

Kurtuba'nın Kaybı (1236), Reconquista'nın artık önlenemez bir hareket olduğunu belgeler nitelikte bir gelişme oldu. Bu sırada İbnü'l-Ahmer'in Gırnata'ya hâkim olmasıyla (1238) Endülüs toprakları Gırnata Emîrliği altında toplandı. Bu durumda, Endülüs toprakları artık iyice küçülmüş, Gırnata çevresinde birkaç küçük şehirden ibaret kalmıştı ve Müslümanlar varlığını koruyabilme derdine düşmüşlerdi. Nihayet, 1492 yılında Endülüs'te İslam hâkimiyeti sona erdi. Reconquista ise, engizisyon ve sürgün (exiliado) hareketine dönüştü. İspanya'da kalan son Müslüman topluluk da 1610 yılında sürgün edildikten sonra İberya Yarımadası ile Müslümanların ilişkisi tamamen kesilmiş ve böylelikle, dünya tarihinde Müslümanlara âit altın bir medeniyet sayfası kapanmış oluyordu.

1085 Yılından sonra Reconquista hareketinin hız kazandığı çağlarda 57 yıl kadar Murâbitlar'ın (1090-1147) ve 91 yıl da Muvahhidler'in (1147-1238) idâresinde kalan Endülüs, toplam 148 sene yani, bir buçuk asır süren Mağribli hâkimiyetine dayanarak, belki de sadece düşüşünü bir süre geciktirmiş oldu. Her iki devletin Endülüs'te güçlü ve istikrarlı yönetimi sağladıkları dönemlerdeki hedefleri, mevcut sınırları muhafaza etmekten ziyade Endülüs'ü kaybettiği eski topraklarına kavuşturmak ve bu sayede, özellikle İslam dünyası üzerinde büyük prestije sahip olmaktı. Nitekim, Murâbitlar'ın 1090 yılında Yusuf b. Taşfîn, 1098 yılında Endülüs Valisi Emîr Yahya b. Ebû Bekr b. Taşfîn, 1109 yılında Ali b. Yusuf, ve 1114 yılında Ali b. Yusuf'un Kurtuba-Gırnata Valisi Emîr Ebû Muhammed Mezdelfî ile daha sonra aynı şekilde Muvahhidler'in 1196 ve 1197 yıllarında Ebû Yusuf Yakup el-Mansur ile giriştikleri Tuleytula kuşatmaları; Muvahhidler'in önce Abdülmü'min ile bütün İberya Yarımadası'nı ele geçirmeyi planlamaları, ardından Batı Endülüs (Portekiz) bölgesinde gerçekleştirdikleri büyük savaşlar ve Yakup el-Mansur döneminde kazanılan büyük Erek zaferi bu fikri doğrulayıcı nitelikte unsurlardır.

Tuleytula kuşatmalarındaki başarısızlığın sebeplerini, öncelikle ve daha çok Müslümanların kendi iç zaafalarında aramak daha doğru olacaktır. Ancak, Kastilya Krallığının işgal sonrasında kente çok sayıda Hıristiyan nüfus yerleştirmesi ve surları çok iyi tahkîm etmesi gibi dış etkenlerin de bunda rolü olduğunu hesaba katmalıyız. Endülüs'ün toplumsal yapısı başından beri sağlıklı ve kalıcı bir siyasî-idarî düzenin oluşmasına meydan vermemişti. Farklı sosyal ve dinî unsurlardan teşekkül etmiş olan toplumda her kesim kendi çıkarını düşünerek hareket ediyor, Endülüs vatandaşları olarak ülke birliği ve dirliği hususunda bir endişe taşımıyorlardı. Bu türden tutumların ise, bir devletin ve düzenin devamlı var olabilmesinin şartlarına uymayacağı açıktır.

İslam ülkelerinden uzak bir coğrafyada, insanların merkezî bir otoriteye sâdik kalmaktan çok müstakil hâkimiyet ve servet edinme dürtüsüyle hareket etmiş olmaları, Endülüslü liderlerde ülke birliği ve esenliği fikrinin oluşmasını engellemiş olabilir. Nitekim, Endülüs Devletinde siyasî birlik ve düzeni sağlayanlar, Endülüs vatandaşlarından çok diğer İslam ülkelerinden gelenler olmuştur. Emevî hâkimiyetini kuran İ. Abdurrahman, sonra Murâbit ve Muvahhid liderler, daha sonra da Merînîler hep hariçten gelerek Endülüs'e hayat vermiş örneklerdir. Hıristiyanlara karşı Endülüs'ü koruma uğrunda Murâbitlar ve Muvahhidler'in sarfettikleri enerji, birikim ve gayret küçümsenemeyecek miktarlarda olmuştur. Bu tasarrufları sebebiyle, başka alanlarda daha verimli kullanabilecekleri güç ve varlıklarını, farkında olarak veya olmayarak Endülüs'te yitirmişlerdi. Kendi varlıklarına son veren siyasî cereyânların başarılı olmalarında, bu enerji kaybının bir katkısı olduğu da düşünülmelidir. Çünkü, hazine ve ordunun büyük bir kısmını Endülüs'e ayırıyorlar, böylece zaten pek iyi durumda olmayan devletin malî ve askerî yapısı daha da kötüleşiyordu.

Hıristiyanlar açısından bakıldığında, Endülüs'te Müslümanlara karşı bilinçli şekilde mücâdele ederek yürüttükleri Reconquista sayesinde, sadece İberya Yarımadası'nın siyasî hâkimiyetini tekrar kazanmakla kalmadılar, uzun vâdede Müslümanların kültürel hayatından tevârüs ettikleri medeniyet değerleri sayesinde Avrupa Rönesans'ının ön saflarında yer aldılar. İberya Hıristiyan toplumunun Endülüs Müslümanlarına karşı gerçekleştirmiş olduğu bu hareketin başarısı altında yatan çeşitli etkenler bulunmaktadır. Bunlar, basitten daha

önemliye doğru sıralandığında fizikî şartlar, Hıristiyanların dinî, siyasî, sosyal, askerî durum ve motivasyonu ile Müslümanların zaafları şeklinde üç başlıkta özetlenebilir.

Müslüman ve Gayri Müslim toplumlar arasındaki önemli etkileşim kanalları Yahudiler, Müsta'ribler, Müdeccenler, karşılıklı evlilikler, köle ticareti, süre giden savaşlar, siyasî sığınma ve Mürtezika birlikleridir. İdarî, sosyal, iktisadî ve kültürel alanlarda tam bir özgürlük ve devlet güvencesi altında yaşayan Yahudilerin, medeniyet unsurlarının oluşumu ve bunların Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında nakli hususunda payları büyük olmuştur.

Endülüs topraklarında İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanlar (Nasârâ'l-Endelüs, el-Müâhidün, Müsta'ribler, Mozaraplar, Mozarabes), İberya Yarımadası'nın siyasî, sosyal ve kültürel alanlarında Yahudilerinkine benzer bir rol oynamışlardır. Ancak, bir farkla ki, Yahudilerin toplumsal etkinlikleri fetih yıllarından itibaren sürerken, Müsta'ribler Reconquista hareketinin hızlandığı V./XI. yüzyıldan itibaren toplumsal hayatta etkili olmaya başlamışlardır. Bu dönem, Hıristiyan İspanyol devletleri Talamenka, Tuleytula, Mecrîf, Veşka, es-Sağru'l-Evsat adı verilen Endülüs'ün orta sınır bölgesindeki Medînet Sâlim, Vâdî'l-Hicâre, Semmûre, vb. şehirleri işgal etmeye başladıkları zamana denk düşmektedir. İki tarafın dilini bilerek ve serbestçe göç imkanına sahip olarak, sonraki yıllarda da, Müslüman-Hıristiyan etkileşiminde büyük rol oynamışlar, İslam medeniyeti öğelerinin İspanyollar'a ve Avrupa'ya naklinde etkili olmuşlardır. Bu yolla Endülüs'te kullanılan idarî ve askerî teşkilât usul ve kânunları da İspanyollar'a geçmiştir. Bu arada, Arapça isimler ve kavramlar, eski İspanyol dili olan Romance dahil, İspanyollar'ın diline yerleşmiştir. Mimârî alanda ise, kilise kubbesi, köprü yapımı, çömlekçilik, camcılık, altın tezyînâtı ve süslemede Müslümanların Hıristiyanlar üzerindeki etkilerinin bâriz bir şekilde görüldüğü bilinmektedir.

İberya Yarımadası'nda Müslümanlar ile Hıristiyan İspanya devletleri arasında cereyan eden hâkimiyet mücâdelesine, Endülüs vatandaşı Hıristiyanlar pek çok kez taraf olmuşlardır. Doğal olarak din kardeşlerinin safında yer alıyorlar fakat, böyle yaptıklarında göç etmiş olanlar vefâsızlık, vatandaş olanlar ise Endülüs devletiyle olan zimmet akdini bozmuş oluyorlardı. Bazı Batılı araştırmacıların, Endülüs'te Müslümanların Gayri Müslimler ile yaptıkları antlaşmalara ve bu çerçevede onların dinî haklarına saygılı davranmadıkları şeklindeki iddialarının, son senelerde konunun aslî kaynaklarına dayanılarak yapılan ciddî tetkikler sonucu zayıf delillere müstenit ve önyargılı olduğu anlaşılmıştır. Nitekim, bu saygı ve vefâ sebebiyledir ki, sekiz asırlık İslam hâkimiyeti boyunca Endülüs'te Yahudi ve Hıristiyan varlığı hep devam etmiştir.

Endülüs topraklarında ortak hayat süren toplumlar (societies in symbiosis) arasında meydana gelen kültürel ilişkilere değinmek gerekirse, bu konuda karşılıklı etkileşimler sosyal ve kültürel hayatın temelini oluşturmuştur. İster Endülüs toprakları, isterse İspanyol devletleri içerisinde olsun, Hıristiyan halk ile Müslüman halk arasındaki karışma ve kaynaşma, hem harp hem de sulh zamanlarında meydana gelen sürekli bir olguydu. Karşılaşan iki milletten, medenî bakımdan daha üstün durumda olanın aşağı durumdakine tesir ettiği gerçeğinden hareketle, Hıristiyanların Müslümanlardan her bakımdan etkilenmiş olduklarını görmek mümkündür.

Hıristiyanların eline geçen İslam topraklarında kalan Müslümanlara Müdeccen (mudejar) denmiş ve bunlar içinde özellikle zanâatkârlar ve kültür erbâbı muhâfaza edilerek, bizzat Hıristiyan krallar tarafından ülkenin iktisadî menfaati için kollanmışlardır. III./IX. Yüzyılda Dûvîru vâdîsinin kuzeyindeki Semmûre, Şekûbiye, Âbile, Aşturga gibi Endülüs şehirlerinin Hıristiyan İspanyollar'ın eline düşmesiyle birlikte, o şehirlerde kalan Müslümanlar, ilk Müdeccenler olmuşlardır. Bunlar sayesinde Müslümanların geliştirdikleri bilimler Kuzey halklarına, oradan da Avrupa içlerine intikâl etmiştir. Bütün olumsuz şartlara rağmen, özellikle VII.-VIII/XIII.-XIV. yüzyıllarda Müdeccenlerin iki toplum arası kültürel ve ekonomik alışverişte büyük rolleri olmuştur.

Güneyli Müslümanlar ile kuzeyli Hıristiyanlar arasındaki ilişki ve etkileşim yollarından birisi de, insanların karşılıklı karışımını sağlayan evliliklerdir. Taraflar arasında gerçekleşen evliliklerin hem Hıristiyanlar ve hem de Müslümanlar için önemli sonuçları olmuştur. Artık, Endülüslü çocukların pek çoğu Arapça yanında kendi ana dilini de konuşuyorlardı. Bu durumsa, kültürel zenginlik bakımından aranan bir ortam oluşturuyordu. Şüphesiz, bu

yabancı kadınlar kendi fikir, gelenek ve kültürlerinin Müslümanlar arasında yayılmasını da sağlamışlardır. Bu sayede dışarıdan gelen yeni âdetler mevcutlarıyla kaynaşarak, Endülüs toplumunu Doğu İslam toplumlarından farklı ve orijinal kılan Endülüs hayat tarzını meydana getirmiştir. Ancak, ortaya çıkan zengin kültürel ortama karşın, olayın bu yönü Müslümanların millî menfaatleri açısından olumsuz bir durum sayılabilir. Endülüs idâreci ve zenginlerinin saray ve konaklarında ortaya çıkan harem nizamı, yalnızca Müslümanlar içinde kalmamış İspanyol kralların mâlikâne ve saraylarına da sirâyet etmiştir.

Buradan hareketle, Hıristiyanlar her ne kadar kabul etmeseler de, Müslüman gelenekleri ve hayat tarzının kuzeyli Hıristiyan devlet adamlarının hayatlarında etkili olduğu kabul edilmelidir. V./XI. yüzyıldan itibaren Endülüs'ü ele geçirmeye başlayan İspanyollar, Endülüs medeniyetine hayranlıkları sebebiyle Arapça öğrenimini ve Arapça eserlerin Latince'ye tercümesini teşvik etmeye başlamışlardı. Nitekim, Müslümanların elindeyken olduğu gibi, işgalden sonra da Endülüs'ün özellikle Kurtuba, İşbiliye ve Sarakusta gibi şehirleri Avrupalı öğrenciler için bir câzibe merkezleri olmaya devam etmişti. İslam medeniyeti birikimlerinin Batı'ya aktarılması yönünde yapılan faaliyetlerden birisi, Tuleytula Başpiskoposu Raimund'un şehirde kurduğu akademiydi. Bağdad'taki Beytülhikme benzeri olan bu müessesede Arap dili ve edebiyatını öğrenen Müslüman ve Hıristiyan uzmanlar tarafından felsefe, astronomi, matematik, tıp, kimya, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi dallardaki çok sayıda Arapça eser Latince'ye çevrilmişti. Bundan başka, VII./XIII. yüzyılda İşbiliye ve Mürsiye'de de tercüme akademileri açılmıştı.

İbn Rüşd gibi Müslüman filozofların din ile aklı uzlaştırma yönündeki fikirleri, Ortaçağ Avrupa'sında büyük yankı uyandırmış ve bir düşünce inkılâbına neden olmuştu. Avrupa'ya tarım ve mimârî alanlarındaki Endülüs etkilerine gelince, pirinç, şeker kamışı ve pamuğu Avrupa'ya sokanlar; suyun buharlaşarak azalmasını önlemek için yer altından kanallarla naklini gerçekleştirenler; kâğıdın Avrupa'ya intikalini sağlayanlar; palamut ve hurma ağaçlarından katran elde etmeyi öğretenler ve mimârîde VI./XII. yüzyıldan itibaren İspanya ve Portekiz saray yapımına, hatta Kuzey Afrika, Doğu ve Amerika kıtası mimârîsine tesir edenler Endülüslü Müslümanlardır. Bu konuda sayısız araştırma yapılmıştır.

Endülüs toplumunun en bâriz vasıflarından birisi Araplar, Berberîler, Mevâlî, Müvelledler, Mozaraplar (Hıristiyan ve Yahudiler) gibi çok farklı sosyal ve dinî unsurları bünyesinde barındırıyor olmasıydı. Bu özelliği sebebiyle, toplumda ilk dönemlerde sosyal ve siyasî karışıklıklar meydana gelmişse de, onuncu yüzyıl ile birlikte sağlanan uzun süreli siyasî istikrar, ekonomik gelişme ve hepsinden önemlisi iç kargaşanın asıl müsebbibi sayılan asabiye yani, bir nevi ırkçılık ile yapılan başarılı mücâdele sayesinde bir Endülüslülük ruhu ve Endülüslüler toplumu bilinci teşekkül etmeye başladı. Özellikle Murâbitlar ve Muvahhidler dönemlerinde bu bilinç daha da pekişti. Sebebi ise, kendileri gibi Müslüman da olsa, Mağribliler'in yabancı ve biraz da medenî ortam görmemiş idareciler olarak görülmeleriydi.

Doğu İslam kültürünü İberya Yarımadası'na taşıyan Müslümanlar ile orada mevcut Hıristiyanların evlilik ve savaş gibi ana etkenlere bağlı yukarıda açıklanan kanallarla ilişki kurup kaynaşmaları sonucu, Endülüs toplumunun sosyal karakteristikleri oluşmuştur. Dışarıdan gelen yeni âdetler, mevcutlarıyla kaynaşarak Endülüs toplumunu Doğu İslam toplumlarından farklı kılan "Endülüs hayat kültürü"nü meydana getirmiştir. Yani, Endülüs'ü Doğu'dan ayıran kültür farkının kaynağı, çok kültürlü ortamda ortaklaşa hayat düzeni (uzlaşma içinde birarada yaşama sanatı) olmalıdır. Yani Endülüs, toprakları üzerinde çok farklı unsurların barındığı ve müşterek kültürün hâkim olduğu sosyal bir ortamdı. Bir arada yaşayan üç büyük din mensubu topluluklar Arapça, Berberîce, İspanyolca, Portekizce, Latince, Fransızca, Katalanca gibi yedi lisan konuşuyorlardı. Bu lisânlara karışmasından "Endülüs Acemiyyesi" adında yeni bir halk dili vücuda gelmişti. Dolayısıyla Endülüs Acemiyyesi, Endülüs kültürüne en güzel örnek olsa gerektir. Bir başka açıdan bakıldığında, oradaki edebiyatçı ve âlimlerin bütün lisânları kolayca öğrenme imkânları olduğu da anlaşılmaktadır.

Endülüs halkının kültür seviyesi de zamanın diğer devletlerine oranla oldukça yüksekti. Bu gerçeği, Endülüs devletinin eğitim, kültür ve sanat alanlarındaki seviyesini yansıtan tarihî kayıtlardan anlamak mümkündür. Ulaşılan yüksek eğitim seviyesi sayesinde,

Endülüs'te dinî ilimler yanında müsbet ilimlerde de pek çok bilgin yetişmişti. Ayrıca, bu bilginler Doğu İslam dünyasına da çeşitli amaçlarla sıkça seyâhatler yapmışlar, Doğu İslam dünyası ile Endülüs arasında sürekli işleyen bir kültür köprüsü kurmuşlar, böylelikle kendi kültürel birikimleriyle doğuluların birikimlerini mukayese etme imkanı da bulmuşlardı. Bu tespiti, İslam âlimlerinin hayatlarını anlatan kaynaklarda bulmak mümkündür.

Endülüs, bütün İslam dünyasıyla paylaştığı ortak sanat değerleri dışında kendine has bir zevkin sahibi de olmuştur. İslam dünyasının en uzak yerinde ve Avrupa Hıristiyan âlemiyle sürekli temas hâlinde olmasının verdiği bir hoşgörü psikolojisi içerisinde bulunması, bu özgünlüğünün şekillenmesinde etkili olmuştur. Sanatta Endülüs Emevileri Dönemi belirleyici ve kalıcı bir etkiye sahip olmuştur. Endülüs sanatına Murâbit ve Muvahhidler'in katkıları sayesinde ise Endülüs, her alanda olduğu gibi sanatta da Mağribî rene boyanmıştır.

Endülüs kültürü, Avrupa coğrafyası üzerinde bir Müslüman kimliğiyle ve buraya kadar sayılan etkileşim vasıtalarıyla başta Hıristiyan kültürü olmak üzere çok çeşitli milletlerin kültürleriyle kaynaşması sayesinde bir senteze ulaşmış ve kendine özgü tarzını oluşturmuştu. Yarımada daha fetih yıllarında gelmiş olan Berberî kültürü, Murâbit ve Muvahhidler vasıtasıyla da işlenmiş, böylece kültürel karışım daha da perçinlenmişti. Dolayısıyla dinî hoşgörü, bilim, kültür ve medeniyet üzerine kurulmuş sekiz asırlık bir medeniyet tarihi olan Endülüs, bugün kendine has coğrafi, siyasî, askerî, sosyal, kültürel özellikleriyle bir hoşgörü, bilim ve kültür medeniyeti olarak anılmaktadır. Birbirine karşı saygı ve hoşgörü çerçevesinde ortaklaşa hayat konusunun en güzel modelini sunmaktadır.

Endülüs medeniyetinde din ve düşünce özgürlüğünün, doğu İslam dünyasındaki durum ile mukayese edildiğinde multikültürel sosyal yapısının getirdiği avantajlar sayesinde daha ileri bir seviyede olduğunu söylemek yanlış bir tespit olmayacaktır. Endülüs medeniyeti, doğu İslam medeniyetinin bir devamı ancak, zamanla farklı karaktere ve özgün şekline kavuşmuş bir zirvesiydi. Konunun global değerlendirmesi yapıldığında çıkarılabilecek sonuçlardan birisi o ki, doğu İslam medeniyeti, Mekke'den Bağdad'a uzanan gelişiminde Bağdad'tan sonra iki kola ayrılmıştır: Endülüs ve Selçuklular-Osmanlılar. İki kolun da aynı medeni gelişim hareketini farklı coğrafyalarda zirveye taşımalarındaki benzer etkenler ise, multikültürel sosyal yapılarında saklı olmalıdır.

711 Yılından 1492'ye kadar süren Endülüs'ün siyasi tarihi içerisinde Türkler de kendilerine yer bulmuşlardır. VI/XII. Yüzyıl Türkler'in Endülüs ile tanıştıkları ve çok sayıda Türk'ün bu ülkeye yerleştiği bir zaman dilimi olmuştur. İlk defa 1179 tarihinde el-Ğuz diye adlandırılan Türkler Mağrib'e gelmişler ve sayıları gün geçtikçe artmıştır. Fakat, Türkler'in Murâbit ordularında da var olduğuna bakıldığında, onların Mağrib'e gelişleri mezkûr tarihten daha evvel olmalıdır. Daha sonra Muvahhid hâlifesi Yakup el-Mansûr (580-595/1184-1199), çok sayıda Türk'ü Merakeş'e nakletmiş ve asker olarak ordusuna katmış, oradan da Endülüs'e sevk etmiştir. Daha da önemlisi Mansûr, Türk askerlere Endülüs'te bol miktârda arazi iktâ etmiştir, Erek savaşında ise, Türkler Mağribliler'in bilmedikleri aynı anda çok sayıda ok fırlatabilen bir silahı kullanmaları sayesinde savaşın sonucunda etkili olmuşlardır.

Sonuç olarak, Doğu ile Batının yani dünyanın iki eski büyük dininin kesiştiği noktada; İslam medeniyetinin Hıristiyan dünyaya kendine özgü bir şekilde aktarıldığı ortamda; dünyanın en mühim stratejik mevkielelerinden biri olan Batı Avrupa'da; İslam, Afrika ve Avrupa üçgeninin ortasında, İslam dünyasının bir parçası olarak gelişip büyüyen ve insanlığa yaptığı katkılarla ebedileşen 780 yıllık Endülüs tarihi ve medeniyeti bulunmaktadır. Onu iyi tanımak için doğu İslamlığı, Kuzey Afrika, Avrupa ve Akdeniz havzası tarihini bilmek gereklidir. Onun siyasi, sosyal ve kültürel tarihini iyi bir şekilde öğrenmek, bugünün dünyasında insanlara madde ve mana üzerine düşünme bilincini aşılacak, dolayısıyla tarihten ders alarak hayata bakmaya ve olumlu değişikliklere onu yönlendirecektir. Kısaca, Endülüs insanlığa kendini tanıma, başkalarıyla barış, uzlaşma ve yardımlaşma içinde kardeşçe yaşama tarzını önermektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

A. İslam Kaynakları

- Himyerî, Muhammed b. Abdülmü'min: **er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr**, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut, Mektebetü Lübnan, 1984
- el-Hulelü'l-mevşiyye fi zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşiyye** (VIII./XIV. yy.), nşr. Süheyl Zekkâr-Abdülkâdir Zimâme, Rabat, Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1979
- Humeydî, Muhammed b. Ebû Nasr (ö.488/1095): **Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs**, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, İstanbul, Mektebetü'l-İrşad, 1966
- İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, Muhammed b. Muhammed (ö.703/1303): **Kitâbü'z-Zeyl ve't-tekmile li kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla**, nşr. M. İbn Şerife, C.II, Rabat, Matbûâtü Ekâdemiyeti'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1984
- İbn Bessâm Şenterîni, Ebû'l-Hasan Ali (ö.542/1147): **ez-Zahîra fi mehâsini ehli'l-Cezîre**, C.I-IV, nşr. S. Mustafa Bedrî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998
- İbn Beşkûvâl, Halef b. Abdülmelik (479/1101-578/1183): **es-Sıla fi târihi eimmeti'l-Endelüs**, C.I-II, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Kâhire, Dâru'l-Mısıriyye, 1966
- İbn Dihye el-Kelbî: **el-Mutrib fi eş'ari ehli'l-Mağrib**, nşr. İbrahim el-Ebyârî vd., Kâhire, Matbaatü'l-Emîriyye, 1993
- İbn Ebû Zer', Ebû'l-Hasan Ali (ö.741/1340): **Enisü'l-mutrib bi-ravd'l-kirtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi Medîneti Fâs**, nşr. G. Johann Tornberg, Rabat, Dâru'l-el-Mansûr, 1973
- İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (732-808/1332-1406): **el-İber ve dîvânü'l-mübtede'i ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âserahüm min zevî's-şe'ni'l-ekber**, C.VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979
- İbn Hallikân, Şemsüddin ahmed b. Muhammed (ö.681/1282): **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakli evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân**, nşr. İhsan Abbâs, C.VII, Beyrut, Dâru Sâdir, 1978
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed (ö.367/977): **Süretü'l-arz**, Leiden, E. J. Brill, 1938
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed Kurtubî (ö.456/1064): **Cemheratü ensâbi'l-Arab**, nşr. E. Levi-Provençal, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983
- İbn İzârî, Ahmed b. Muhammed Merrâküşî (ö.695/1295): **el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, C.II-III, 1983; C.IV, nşr. M. İbrahim el-Kettânî vd., Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1985
- İbn Sâhibüssalât, Ebû Mervan Abdülmelik b. Muhammed (ö.605/1208): **el-Mennü bi'l-imâme**, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1987
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah (595-658/1199-1260): **et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla**, nşr.İbrahim Ebyarî, Beyrut, Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, 1990
- _____ : **el-Hulletü's-siyerâ**, nşr. Huseyn Münis, C.I-II, Kâhire, Dâru'l-Maârif, 1985
- _____ : **el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdi İmâm Ebî Ali Sadeff**, Kahire, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967
- İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali eş-Şeybânî (ö.630/1233): **el-Kâmil fi't-târîh**, C.X-XII, Beyrut (Brill 1967'den kopy), Dâru Sâdir, 1979-1982
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullah Gırnâtî (713-776/1313-1374): **el-İhâta fi ahbâri Gırnâta**, nşr. M. Abdullah İnân, C.I, Dâru'l-Mekşûf, I, Kâhire 1973, IV, Kâhire 1977
- _____ : **A'mâlü'l-a'lâm fimen büyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslam**, nşr. E. Levi-Provençal, Beyrut, Dâru'l-Mekşûf, 1956
- İbnü'l-Kattân Merrâküşî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali (VII./XII.asır ortaları): **Nuzumü'l-Cümân li tertîbi mâ selefe min ahbâri'z-zamân**, nşr. Mahmûd Ali Mekkî, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1990
- Makkarî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Tilemsânî (ö.1041/1631): **Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb**, nşr. Yusuf M. Bukâf Dâru'l-Fikr, C.I-V, Beyrut 1998
- _____ : **Ezhâru'r-riyâd fi ahbâri Kâdi İyâz**, nşr. Abdüsselam Herrâs, C.II, Rabat, İhyâü't-Türâsi'l-İslamî, 1978
- Merrâküşî, Abdülvâhid b. Ali (ö.647/1249): **el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-Mağrib**, nşr. M. Sa'îd 'Uryân, Kahire, Dâru'l-Beydâ', 1963
- Sanhâcî, Ebû Bekir b. Ali Beydak (ö.VI/XII.yy.sonu): **Ahbâru'l-Mehdî b. Tûmert ve ibtidâü Devleti'l-Muvahhidîn**, nşr. E. Levi-Provençal, Rabat, Dâru'l-el-Mansûr, 1971
- Şerîf el-İdrîsî, Muhammed b. Abdullah Hammûdî (493/1100-548/1154): **Nüzhetü'l-müştak fi ihtirâki'l-âfâk**, C.I, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1989

B. Hıristiyan Kaynakları

- Francisco Moncada (XVII.yy.): **The Catalan Chronicle of Francisco de Moncada**, ed. John M. Sharp, çev. Frances Hernandez, Texas, Texas Western Press, 1975
- "Las Cronicas Latinas de la Reconquista" (XII.yy.), nşr. A. Huici Miranda, **Estudios Practicos de Latin Medioeval**, II, Valencia, Est. Tipografico Hijos de F. Vives Mora, 1913: 1) Empieza, "La Cronica de Alfonso el Emperador", 1-2; 2) Monje Silence, "Chronicon del Monje Silense"
- "Primera Cronica General de Espana", nşr. R. Menendez Pidal, **Espana Musulmana**, II, Madrid, Espasa Calpe, 1955
- Sir John Froissart (ö.1440'tan sonra): **The Chronicles of England, France, Spain**, ed. Ernest Rhys, N.York, E. P. Dutton and Co., 1906
- The Chronicle of Alfonso the Emperor** (XII.yy.), nşr. ve çev. Glen Edward Lipskey, California 2000, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu>, The Iberian Resources Online, Mart 2001

C. Araştırma Kitapları

- Abdülhalîm, Receb M.: **el-'Alâkât beyne'l-Endelüsü'l-İslamiyye ve İsbânyâ Nasrâniyye fî asri Benî Ümeyye ve Mülûkî't-Tavâif**, Kâhire, Dâru'l-Kütübî'l-İslamiyye, (ty)
- Aschbach, Joseph: **Târîhu'l-Endelüs fî ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn**, çev. M. A.İnân, C.I-II, Kahire, Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme, 1940
- Chaytor, Henry J.: **History of Aragon and Catalonia**, London 1933, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu>, The Iberian Resources Online, Mart 2001
- Codera, Francisco: **Decadencia y Desaparicion de los Almoravides en Espana**, Zaragoza, Tip. de Comas Hermanos, 1899
- _____ : **Estudios Criticos de Historia Arabe-Espanola**, Saragossa-Madrid, Biblioteca Islamica, 1903/1917
- Cohen, Mark R.: **Haç ve Hilal Altında: Ortaçağda Yahudiler**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Sarmal, 1997
- Daniel, Norman: **The Arabs and Medieval Europe**, London, Longman, 1979
- Glick, Thomas F.: **Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formation**, Princeton, 1979, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu>, The Iberian Resources Online, Mart 2001
- Gustav le Bon: **Hadâratü'l-Arab**, çev. M.Âdil Züaytir, Kâhire, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1948
- İnân, Muhammed A.: **Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs**, I-VI, Kâhire, Mektebetü'l-Hâncî, 1997
- Kürd Ali M.: **İslam ve'l-hadâratü'l-Arabiyye**, I, Kahire, Lecnetü't-Telîf ve't-Terceme, 1968
- _____ : **Gâbiru'l-Endelüs ve hâdiruhâ**, Dımaşk Mecmau'l-İlmi'l-Arabî, 1922
- Lapidus, Ira M.: **A History of Islamic Societies**, I-III, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1991
- Levi-Provençal, E.: **el-Hadâratü'l-Arabiyye fî İsbânya**, çev. Tâhir Ahmed Mekkî, Kâhire, Dâru'l-Maârif, 1994
- _____ : **el-İslam fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, çev. A.Sâlim-S.Hilmî, Kahire, Dâru Nehdati Mısır, 1956
- Lomax, Derek W.: **The Reconquest of Spain**, N.York, Longman, 1978
- Marçais, Georges: **Bilâdü'l-Mağrib ve alâkatühâ bi'l-Meşriki'l-İslamî fi'l-usûri'l-vüstâ**, çev. M. A. Helkel, İskenderiye, Münşeâtî'l-Maârif, 1991
- Mez, Adam: **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam Rönesansı**, çev. Salih Şaban, İstanbul, İnsan, 2000
- Meyerson, Mark D.: "Introduction", **Christians, Muslims, and Jews in Medieval and Early Modern Spain**, ed. M.D. Meyerson-E.D.English, Indiana, University of Notre Dame Press, 2000, s. xi-xxii
- Miranda, A.Huici: **Las Grandes Batallas de la Reconquista durante las Invasiones Africanas**, Madrid, Instituto de Estudios Africanos, 1956
- O'callaghan, Joseph F.: **A History of Medieval Spain**, Ithaca, Cornell Univ. Press, 1975
- _____ : **The Cortes of Castile-Leon, 1188-1350**, Univ. of Pennsylvania Press, 1989, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu>, The Iberian Resources Online, Mart 2001
- Sâlim, S. Abdülaziz: **Fî târihi ve hadâratî'l-İslam fi'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1985
- Sopena, Ramon: **Historia de Espana**, Barcelona, EMEGE, 1998
- Sûfî, Halid: **Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs**, I-II, Bingâzi, Camiatu Karyunus, 1980
- Şeyban, Lütfi: **Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri**, İz Yayıncılık, İstanbul 2003
- Watt, W. Montgomery: **Fî târihi İsbanya İslamiyye**, çev. M.Rıza Mısırî, Beyrut, Şirketü'l-Matbûât, 1994
- _____ : **The Influence of Islam on Medieval Europe**, Edinburgh, Edinburgh Univ. Press, 1972
- Zebîb, Necîb: **Mevsûatü'l-âmme li târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, II-III, Beyrut, Dâru'l-Emîr, 1995
- ### D. Makaleler
- Binmîre, Ömer: "Cevânib min târihi ehli'z-zimme fi'l-Endelüsü'l-İslamiyye", **el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât**, C.III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, I, 203-226
- Bishko, Charles J.: "The Spanish and Portuguese Reconquest: 1095-1492", **A History of the Crusades**, Ed. Harry W. Hazard, III, Univ. of Wisconsin Press, 1975, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu>, The Iberian Resources Online, Mart 2001
- Bolay, S. Hayri: "Endülüs'te Gelişen Düşünce Hayatı ve Batıya Tesirleri", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 49-62
- Burnett, Charles: "A Group of Arabic-Latin Translators Working in Northern Spain in the mid-12th Century", **JRAS**, 1977, pp. 62-108
- _____ : "An Islamic Divinatory Technique in Medieval Spain", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, 1994, s. 100-135
- Burns, Robert I.: "Spain: Christian – Muslim Relations", **Dictionary of the Middle Ages**, XI, New York, 1989, s. 374-381
- _____ : "Spain: Muslim Kingdoms", **Dictionary of the Middle Ages**, New York, 1989, XI, s. 381-389
- Cantarino, Vicente: "The Spanish Reconquest: A Cluniac Holy War Against Islam", **Islam and the Medieval West**, Albany 1980, s. 83-92
- Carbonell, Ovidio: "Al-andalus as a Cultural Bridge Between East and West: The Arabic Thesis Concerning Literary Transmissions in western Scholarship (17th-20th Centuries)", **Al-Andalus: Centuries of Vicissitudes and Accomplishments**, Riyad, King Abdul Aziz Public Library, 1996, II, 3-26
- Chalmeta, P.: "al-Murâbitûn", **EI²**, C.VII, 583-591
- Chejne, Anwar G.: "Islamization and Arabization in al-Andalus", **Islam and Cultural Change in the Middle Ages**, Wiesbaden, University of California, 1975, s. 59-86
- Erdem, Sargon: "Aljamia", **DİA**, C.II, 465-66

- Harvey, L.P.: "The Alfonsine School of Translators: Translations From Arabic into Castilian Produced under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221-1252-1284)", **AL-ANDALUS**, C.III, Madrid (1935), s. 109-117
- _____ : "The Mudejars", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 176-187
- Hidalgo, F. A.: "Reconquista", (Çevrimiçi), Espana Medieval, <http://home.earthlink.net/~frankalva/cristianamed.htm> , s. 1-12
- Karlığa, Bekir: "İslam Düşüncesinin Batıya Geçişinde Haçlı Savaşları, Endülüs ve Sicilya I-II", **Mavera**, C.XI, Ocak 1987, s. 16-22; Şubat 1987, s. 17-28
- Münis, Hüseyin: "Pelayo ve mîlâdü Asturias ve kıyâmü hareketi'l-mukâveme Nasrâniyye fî şimâli İspanya", **Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb**, C.XI/1 (Kahire), Mayıs 1949, s. 57-83
- _____ : "Sagru'l-A'lâ Endelüsî fî Asrı'l-Murâbitîn", **Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb**, C.XI/2, (Kahire) December 1949, s. 91-143
- _____ : "Seyyid Campeador ve alâkatühû bi'l-Müslimîn", **Mecelletü't-târihiyye Miriyye**, C.III/1, Mayıs 1950, pp. 175-189
- Özaydın, Abdülkerim: "Âmirîler", **DİA**, C.III, 72-73
- _____ : "Aragon", **DİA**, C.III, 263-65
- Özdemir, Mehmet: "Endülüs", **DİA**, C.XI, 211-225
- _____ : "Haçlı Ruhunun Endülüs'de Birarada Yaşama Tecrübesine Menfi Tesirleri", **Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhunu Semineri**, İstanbul, İÜEF-TAM, 1998, s. 73-98
- _____ : "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs", **İbn Rüşd**, Kayseri, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, 1994, s. 1-35
- _____ : "Müvellidün'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", **AÜİFD**, C.XXXIV, Ankara (1993), s. 175-208
- Scheindlin, R.P.: "The Jews in Muslim Spain", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 188-200
- Sellûm, Davud: "Eseru'l-Lügati'l-Arabiyye fî'l-lügâti'l-ecnebiyye", **Mevrid**, C.IX, S. 4, Bağdad (1980), s. 211-291
- Seybold, C.F.: "Endülüs", **İA**, C.IV, 270-273
- Şeşen, Ramazan: "Dâviye ve İsbâtîyye", **DİA**, C.IX, 19-21
- Şeyban, Lütfi: "Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976-392/1002), **İslamî Araştırmalar**, C.XI/3-4 (1998), 250-272
- _____ : "Türkiye'de Endülüs'e İlgisi", **Endülüs Tarihi ve Turizmi Web Sitesi**, (Çevrimiçi) <http://www.endulus.net/turkend.html>, Adapazarı, 2002
- _____ : "Endülüs'ün Tarihî Temel Özellikleri & Bugün Endülüs İçin Yapılabilecekler & Endülüs Hakkında Yapılan Değerlendirmeler", **Endülüs Tarihi ve Turizmi Web Sitesi**, (Çevrimiçi) <http://www.endulus.net/ozellik.html>, Adapazarı, 2002
- Şeyha, Cum'a: "Devru Medreseti't-terceme bi-Tuleytula fî nakli'l-ulûmi'l-Arabiyye ilâ Avrubba", **el-Endelüs: Kurûn mine't-Takallübât ve'l-Atâât**, III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, s. 127-143
- Tâhâ, A. Zennûn: "Kıyâmü'l-Memâliki'l-İsbâniyye ve Alâkatühâ maa'l-Arab fî İsbanya", **Mecelletü'l-Evrâq**, C.V-VI, Madrid 1982-83, s.89-98
- Zafranî, Haim: "Dialogues Between Religions in Andalusia", (Çevrimiçi) http://www.unesco.org/culture/al-andalus/html_eng/zafrani.htm, 24 Şubat 2000, s. 1-6